

Lengauer, Włodzimierz

Cenzus wieku dla członków ateńskiej boule

Przegląd Historyczny 92/2, 155-160

2001

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

R O Z P R A W Y

WŁODZIMIERZ LENGAUER
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Cenzus wieku dla członków ateńskiej *boule*

Przekonanie, że członkowie ateńskiej Rady Pięciuset byli losowani spośród obywateli w wieku powyżej 30 lat, stanowi *communis opinio* i wyrażane jest nierzadko bez podawania dowodów źródłowych, jako fakt oczywisty. Sąd ten wsparty jest ponadto uznaniem członkostwa *boule* za jedną z *archai*, do pełnienia których ukończenie 30 lat było niezbędną kwalifikacją. Rozumuje się w ten sposób, mimo że podkreśla się specyfikę instytucji Rady, której członkowie nie pełnili *arche* w ścisłym rozumieniu tego pojęcia¹. Z kolei na tym założeniu opierają się analizy struktury demograficznej Aten V–IV wieku p. n. e., przede wszystkim obliczenia liczby obywateli, a w konsekwencji także liczebności całej ludności obywatelskiej (obywatele z żonami i dziećmi). Dla IV wieku p. n. e. są nawet możliwości dokładniejszych badań, w tym prosopograficznych, a to dzięki zachowanym w materiale epigraficznym (prawda, że częściowym) listom buleutów i prytańów. Znoważne jest tu założenie, że mamy poświadczenia grupy obywateli powyżej trzydziestego roku życia. Wiadomo, że członkiem Rady można było być dwa razy w życiu; próbuje się ustalać, ilu obywateli mogło to dotyczyć, a ilu dochodziło corocznie „nowych”, świeżo po ukończeniu trzydziestki. W połączeniu z danymi z list efebów oraz informacjami z tekstów literackich o liczebności armii zyskuje się pozornie dobry materiał nie tylko do obliczania liczebności obywateli, lecz także do analizy struktury ludności Aten IV wieku. Tak właśnie postępuje Mogens H a n s e n, który przyjmuje, że wszyscy buleuci ateńscy w IV wieku mieli lat 30 i więcej i na tej podstawie opiera swe analizy².

Pogląd o granicy wieku (30 lat) dla członków Rady Pięciuset datuje się od czasów Georga B u s o l t a, którego dzieło w drugim wydaniu ukazało się w roku 1895. Poniżej, zgodnie z przyjętym obyczajem, korzystam z wydania trzeciego, w opracowaniu Heinricha S w o b o d y³.

¹ Cf. e. g. M. H. Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principles and Ideology*, Oxford 1991, s. 249.

² Idem, *Demography and Democracy. The Number of Athenian Citizens in the Fourth Century B. C.*, Herning 1985, s. 51–64.

³ G. Busolt, *Griechische Staatskunde. Zweite Hälfte*, bearbeitet von H. Swoboda, München 1926, s. 1022, przyp. 3.

Busolt i Swoboda oparli swe twierdzenie na czterech wzmiankach źródłowych, które sprowadzają się do świadectw dwóch autorów. Pierwsze z nich to miejsce u Ksenofonta (*Memorabilia* I 2,35), gdzie Charikles, jeden z Trzydziestu Tyranów, w rozmowie z Sokratesem chce mu zabronić kontaktów z młodzieżą (*neoi*). Na pytanie filozofa, do jakiego wieku należy ludzi uważać za młodych, Charikles zabrania mu ostatecznie rozmawiać z ludźmi poniżej trzydziestki, czyli będącymi w wieku, gdy nie są jeszcze rozumni (*phronimoi*) i nie mogą zasiadać w radzie (*bouleuein ouk eksestin*). Jasne jest, że czasownik *bouleuein* oznacza tu „być członkiem rady”, ale jest oczywiste, że Charikles ma na myśli radę ateńską z czasów rządów Trzydziestu, a nie Kleisthenesową Radę Pięciuset.

Następne trzy miejsca przywoływane przez Busolta i Swobodę pochodzą z przypisywanego Arystotelesowi traktatu *Athenaion politeia*. Pierwsza wzmianka (4,3) dotyczy Rady Czterystu z czasów Drakona, nie ma więc żadnego odniesienia do *boule* powołanej przez Kleisthenesa. Mamy tu ewidentnie do czynienia ze świadectwem postulatu krytyków demokracji, bo *politeia* Drakona opisana w tym traktacie jest przecież w znacznym stopniu wykładem idei oligarchicznych, a nie obrazem rzeczywistego ustroju Aten w VII wieku p. n. e.⁴ Wartość tej wzmianki dla rozważań o Radzie Pięciuset jest więc równa zeru.

Druga wzmianka *Athenaion politeia* (30,2) odnosi się do roku 411. Zgromadzenie Pięciu Tysięcy miało wówczas powołać Komisję Stu dla ułożenia zasad nowego ustroju. Nowa, oligarchiczna rada miała się istotnie składać, według tego projektu, z obywateli powyżej 30 lat. Ale był to projekt oligarchów i nie ma powodów zakładać, że wzorem dla nich była demokratyczna Rada Pięciuset. Podobnie i ostatnie świadectwo *Athenaion politeia* (31,1) odnosi się do Rady Czterystu z roku 411. Była ona jakoby naśladownictwem „ustroju przodków” (*kata ta patria*), co oznaczało albo nawiązanie do fikcyjnej politei Drakona, albo do Rady Czterystu z czasów Solona, o której nic pewnego nie wiadomo. W każdym razie i tu nie można widzieć dowodu na obowiązywanie limitu wieku w demokratycznej Radzie Pięciuset.

Nic więc dziwnego, że Gaetano De Sanctis w roku 1912 nie był całkiem przekonany o słuszności rozumowania opartego na tak kruchych podstawach i swój pogląd wyraził bardzo ostrożnie (*non si poteva presumibilmente essere buleuti che a trenta*⁵). Wymienił jednak jeszcze jeden argument, mianowicie odnoszący się do Erythrai przepis ze źródła epigraficznego (IG I³ 14 = ML 40). Jest to dekret ateński, zachowany niestety fragmentarycznie, na dodatek tekst, którego oryginału dzisiaj nie mamy, wydawany na podstawie dawnej edycji Beckha, który z kolei rozporządzał tylko przerysem. Z dużą dozą prawdopodobieństwa dekret ten datuje się obecnie na rok 453. Postanowienie zgromadzenie ateńskiego dotyczy przede wszystkim obowiązku Erytrejczyków przesyłania ofiar na Wielkie Panatenaje. Ponadto podjęto postanowienia dotyczące wewnętrznych spraw Erythrai. Nie ma tu potrzeby dyskusowania okoliczności, przyczyn i dokładnej treści tych ingerencji, ważne jest dla nas tylko ustanowienie rady, do której wchodzić mają obywatele powyżej 30 roku życia. Nie ma jednak podstaw, by widzieć w tej instytucji wierną kopię Rady ateńskiej. W Erythrai rada liczyła 120 członków wobec 500 w Atenach, ustanowiona miała być przez ateńskich urzędników (*episkopoi*), w przyszłości miał ją

⁴ Cf. P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981, s. 112–116.

⁵ G. De Sanctis, *Atthis. Storia della Repubblica ateniese dalle origini alla età di Pericle*, Firenze 1975, s. 439 (s. 348 w wydaniu z 1912 r.).

powoływać ateński dowódca (*phrouarchos*) w porozumieniu z ustępującym składem rady. Ze swej natury i ducha był to więc organ diametralnie różny od demokratycznej, losowanej według demów ateńskiej Rady Pięciuset!

Gaetano De Sanctis miał wątpliwości co do zasadności włączania dekretu w sprawie Erythrai do rozumowania dotyczącego ateńskiej *boule* (*non è neppure argomento apodittico l'età di trent'anni prescritta per i buleuti di Eritre*), ale ostatecznie konkludował na podstawie całości scharakteryzowanych wyżej danych, że cenzus wieku 30 lat dla ateńskich buleutów *sembra assai probabile*. W czterdzieści lat później H i g n e t t podzielił ostrożne wątpliwości De Sanctisa, ale uznał, że rozumowanie oparte na wzmiankach Ksenofonta i Arystotelesa *is supported* właśnie przez dekret w sprawie Erythrai⁶.

Wszelkie wątpliwości znikły w opublikowanej w 1972 r. fundamentalnej monografii R h o d e s a⁷, dla którego nie podlegało już dyskusji, że Rada składała się z obywateli, *who had reached the age of thirty*. Tylko drobnym niuanssem było zasygnalizowane przypuszczenie, że mogło chodzić o obywateli w trzydziestym roku życia, czyli po ukończeniu 29 lat⁸.

Rhodes rozszerzył nieco bazę źródłową. Wśród swych referencji obok świadectw cytowanych przez Busolta, Swobodę i De Sanctisa podał także odpowiednie miejsce z *hypothesis* do XII mowy Demosthenesa („Przeciwko Androtionowi”). Wartość informacji Libaniosa jako źródła do dziejów ustroju Aten w IV wieku p. n. e. wydaje się wysoce problematyczna, ale najważniejsze jest, że w cytowanym miejscu *hypothesis* czytamy jedynie, że Rada składała się *ek pentakosion andron ton ten bouleutiken helikian agonton*. Nie jest to więc jednoznaczny dowód granicy wieku w postaci lat trzydziestu, *helikia* sugeruje co najwyżej j a k ą ś granicę wieku, równie dobrze lat 30, co 20 lub 40. Najprościej byłoby widzieć tu pojęcie dojrzałości (oczywiście dojrzałości do statusu obywatelskiego). Wyrażenia idiomatyczne *helikian echein* czy *eis helikian elthein* dotyczą osiągnięcia wieku męskiego, wieku dojrzałego, bardzo różnie rozumianego przez różnych autorów. U Herodota (I 209) czytamy, że Dariusz, „który wtedy liczył około dwudziestu lat” (*eon helikien es eikosi kou malista etea*) nie wyruszył z Cyrusem, ponieważ nie miał jeszcze „wieku przepisanego dla służby wojskowej” (*ou gar eiche ko helikien strateusthai*). Zaznaczmy na marginesie, że według Ksenofonta (*Cyrop.* I 2,13) Persowie rozpoczynali służbę wojskową w wieku 25 lat. U Tukidydesa (VII 60,3) Ateńczycy na Sycylii w sytuacji kryzysowej obsadzali okręty załogą złożoną z każdego, kto się tylko nadawał (*epitedeios einai*) i „kto tylko był w odpowiednim wieku” (*helikias metechon*). Także w innym miejscu Tukidydesa (VIII 75) *hoi en te helikia* to mężczyźni w wieku odpowiednim do służby wojskowej. Wniosek stąd więc może być tylko taki, że wzmianka Libaniosa nic nie mówi o określonym, konkretnym limicie wieku lat 30 członków *boule*. *Helikia* w tym miejscu można jedynie rozumieć jak tłumacz Demosthenesa w Collection des Unversités de France, jako *l'âge requis pour être conseiller*. Pewnym można być tylko tego, że chodzi o wiek pokrywający się z wiekiem służby wojskowej, czyli w Atenach od ukończenia 20 lat.

Wspominany już tu Mogens Hansen zamieścił w swej pracy listę buleutów, których wiek uznał za w przybliżeniu znany⁹. W kategorii *bouleutai aged 30–35* (*or, perhaps, 35–40*) znalazł się Timarchos syn Aridzelosa (PA 1336), członek *boule* z roku 361/360, o którym

⁶ C. H i g n e t t, *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century*, Oxford 1952, s. 224.

⁷ P. J. R h o d e s, *The Athenian Boule*, Oxford 1972.

⁸ Ibidem, s. 1, przyp. 7.

⁹ M. H. H a n s e n, *Demography and Democracy, Appendix IV*, s. 80–82.

Hansen pisze: *cannot have been born much before 391/0*. Przypomnijmy, że chodzi tu o bohatera słynnej mowy Aischinesa. Był on członkiem Rady dwukrotnie, po raz drugi w roku 347/346. Aischines oskarżył go w procedurze, której szczegóły są nam dziś słabo znane, zwanej *epangelia dokimasias*. Posłużył się tu równie słabo nam znanym *nomos ho peri tes ton rhetoron dokimasias*¹⁰. Ale okoliczności całej sprawy są nam szczęśliwie znane dość dobrze. U jej podstaw leżał udział Aischinesa w poselstwie do Filipa, po którym mówca został oskarżony właśnie przez Timarchosa. Ten ostatni działał może wspólnie z Demostenesem, a może sam, ale z jego namowy. Timarchos wniósł zapewne *graphe parapresbeias*, rozpoczynając postępowanie w okresie przewidzianym przez prawo na złożenie przez posłów sprawozdania, czyli w ciągu trzydziestu dni od powrotu poselstwa. Aby uniknąć procesu, Aischines wytoczył sprawę Timarchosowi, chociaż nie jest pewne, czy jego oskarżenie było formalną *antigraphē*¹¹.

Data tych wydarzeń jest wyjątkowo dobrze znana. Poselstwo miało miejsce w roku 347/346 i wróciło w ostatnim jego miesiącu (13 dnia miesiąca *skirophorion*), co wiemy z Demostenesa. Proces Timarchosa odbył się już w następnym roku ateńskim, czyli albo w końcu roku 346, albo na początku 345. Niemal z pewnością można przyjąć, że Aischines pisał swoją mowę w końcu roku 346.

Oskarżenie Aischinesa dotyczyło praw obywatelskich Timarchosa, a dokładniej jego prawa występowania na Zgromadzeniu i zgłaszania wniosków. Zdaniem mówcy (par. 3, 19, 32) *nomoi* ateńskie zabierają takie prawo obywatelowi, który prowadził życie haniebne (*aischros bebiokoti*). Idzie w tym wypadku o kogoś, kto kiedykolwiek w życiu uprawiał prostytucję (*peporneumenos, hetairekos*) i kto w związku z tym dożywotnio pozbawiony jest prawa aktywnego udziału w życiu politycznym swojej polis (par. 29–32). Aischines pragnie wykazać, że Timarchos uprawiał niegdyś prostytucję i w związku z tym bezprawnie występował na Zgromadzeniu i pełnił funkcje publiczne.

W tym miejscu nie mamy potrzeby ani rozważać prawdziwości, spójności i logiki wywodów Aischinesa, ani też badać obyczajowości ateńskiej IV wieku czy ustalać brzmienie praw, na które mówca się powołuje. Uczynił to w znakomitej analizie Kenneth D o v e r¹². Nas interesuje tu jedynie wiek Timarchosa, a to w związku z przywołaniem przez Aischinesa początku kariery politycznej oskarżonego. Otóż został on członkiem Rady Pięcuset za archontatu Nikophemosa (par. 109), czyli w roku 361/360. Na tej właśnie podstawie Hansen zalicza Timarchosa do grupy *buleutów* w wieku 30–35 lat i ustala datę jego urodzenia na 391/390 lub niewiele wcześniej. Tymczasem charakterystyka Timarchosa i opis wydarzeń z jego życia u Aischinesa każą zdecydowanie taką datę odrzucić.

Pierwszym stałym kochankiem Timarchosa, odpłacającym mu za jego przysługi erotyczne bądź to ustalonym wynagrodzeniem, bądź utrzymaniem i prezentami, był Misgolas syn Naukratesa z demu Kollytos (par. 41). Timarchos już wcześniej miał klientów (par. 39–40). Dom rodzinny opuścił „wychodząc z lat chłopięcych” (*epeide apellage ek paidon*) i zamieszkał u lekarza Euthydikosa. Zaczął się zresztą prostytuować jeszcze jako chłopiec (*pais on*). Kontynuował ten proceder jako „młodzieniaszek” (*meirakion*) i wtedy właśnie spotkał Misgolasa.

¹⁰ E. g. A. R. W. H a r r i s o n, *The Law of Athens. II. Procedure*, Oxford 1971, s. 204.

¹¹ Cf. A. R. W. H a r r i s o n, op. cit., s. 131.

¹² K. J. D o v e r, *Greek Homosexuality*, Cambridge, Mass. 1989, s. 19–109.

Układ Misgolas – Timarchos był więc klasycznym układem między dwoma homoseksualnymi kochankami, w którym *erastes* jest starszy niż *eromenos*. Naruszenie norm przyjętych w obyczajowości ateńskiej polegało tylko na tym, że Timarchos za swoją *charis* brał wynagrodzenie czy też w ogóle czerpał korzyści materialne ze związku ze starszym kochankiem.

Aischines wyraźnie i jednoznacznie podkreśla różnicę wieku. Misgolas współżył z młodzieniaszką (*meirakio onti auto eplesiadzen*), od którego był starszy. A że sam wyglądał ciągle bardzo młodo, jego wiekowi poświęcił mówca sporo miejsca. Aischines podkreśla, że Misgolas jest jego rówieśnikiem (*synephebos*), a obaj mają w momencie procesu 45 lat (par. 49). Wynika stąd bez żadnych wątpliwości, że Misgolas urodził się w roku 390 lub 391.

Nie da się określić różnicy wieku między Misgolasem a Timarchosem, ani też ustalić, ile ten ostatni miał lat w momencie związania się z kochankiem. Kluczowe znaczenie miałby tu termin *meirakion*, o którym jednak da się powiedzieć tylko tyle, że odnosi się w związku erotycznym do partnera młodszego, choć może to już być młodzieniec, któremu się sypie zarost, w odróżnieniu od *pais* czy *neaniskos*¹³. W każdym razie Timarchos musiał być od Misgolasa młodszy o kilka lat.

By uprzędzić zarzuty, trzeba od razu stwierdzić, że Aischines nie miał żadnych powodów, by wprowadzać sędziów w błąd co do wieku Misgolasa i jego kochanka. Po pierwsze nie było to możliwe, ich wiek można było bardzo łatwo ustalić ponad wszelką wątpliwość. Po drugie, powtórzmy to jeszcze raz, fakt, że Misgolas był starszy, odpowiadał całkowicie normom obyczajowości ateńskiej. W wypadku kupnej miłości potępienie czy konsekwencje prawne (jak wywodzi to Aischines) spotykały tylko sprzedajnego chłopca (*peporneumenos*), a nie jego klienta. Ponadto Aischines podkreśla, że nie zamierza niczego zarzucać Misgolasowi. Mówca wręcz stara się zapobiec wrażeniu, że to, co mówi, mogłoby przynieść ujmę Misgolasowi, o którym wyraża się z szacunkiem, może ze względu na jego pochodzenie i majątek (*aner kalos kagathos*).

Nie ma też żadnej możliwości przesunięcia daty pierwszego członkostwa Timarchosa w Radzie Pięciuset. Wniosek więc taki, że Timarchos, urodzony po roku 391 (data urodzenia Misgolasa), został *buleutą* przed 30 rokiem życia.

Nie wydaje się też prawdopodobne, by Timarchos, wylosowany jako *bouleuta* na rok 361/360, podał nieprawdziwą datę urodzenia dodając sobie kilka lat. Członkowie Rady przechodzili przecież *dokimasia*, a dzięki prowadzonym w demach spisom łatwo można było ustalić jego rok urodzenia. Zresztą gdyby Timarchos dopuścił się takiego oszustwa, Aischines nie omieszczałby tego powiedzieć. Dla oskarżenia zawsze ważne były wszelkie wypadki z życia oskarżonego, jeśli tylko o nim źle świadczyły, także te, które z samą sprawą nie miały nic wspólnego. Wniosek z tego jeden: nie było żadnego prawa ograniczającego członkostwo Rady do obywateli powyżej 30 lat.

Na poparcie tego wniosku można przytoczyć jeszcze jeden argument, który sam w sobie byłby słaby, jak każde *argumentum ex silentio*, gdyby nie całe powyższe rozumowanie i niewątpliwy *casus* Timarchosa. Otóż autor *Athenaion politeia* (autorstwo tego traktatu nie jest w tym momencie istotne dla naszych rozważań, możemy go więc nazywać dalej Arystotelesem) charakteryzując dość obszernie (rozdz. 43–49) kompetencje

¹³ Cf. K. J. Dover, op. cit., s. 85.

i zadania współczesnej sobie Rady Pięciuset, nigdzie nie mówi nic o cenzusie wieku, choć czyni tak w wypadku sędziów *heliai* (63,3). Co więcej, Arystoteles opisuje Radę Pięciuset zaraz po zakończeniu opisu efebii, który kończy stwierdzeniem, że po jej ukończeniu młodzi ludzie stają się pełnoprawnymi obywatelami (42,4).

Wyraźnie pragnę tu stwierdzić, że idzie mi jedynie o zasadę ustrojową. Moim zdaniem nie było przewidzianego w prawach (czyli w *politei* Kleisthenesa) ograniczenia wieku buleutów. Wylosowany mógł być każdy pełnoprawny obywatel w wieku powyżej 20 lat. Jest zupełnie możliwe, że działały tu jednak pewne zwyczaje, w praktyce mogło więc być tak, że starano się wyłaniać przy wstępnym wyborze kandydatów w demach obywateli starszych. Przytoczone wyżej świadectwa źródłowe pozwalają też mniemać, że ograniczenie wieku było programem oligarchów, zrealizowanym w przewrotach 411 i 404 r. Nie można tu jednak widzieć zasady obowiązującej przez cały wiek V i IV. Dlatego analizy demograficzne przyjmujące to założenie wymagają weryfikacji. Wśród członków Rady Pięciuset mogli się znajdować także ludzie młodszy.